

ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

The Review of the Faculty of Divinity
University of Çukurova

Sayı : 1

Cilt: 1

Yıl: 1

2001

Bulgar Devleti'nin Tarihi Üzerine Denemeler

R. G. Fahreddinof *

Arş. Gör. İlyas Topsakal**

R.G. Fahreddinov. *Oçerkii po İstorii Volkjkiy Bulgari (Volga İdil Bulgarları Üzerine Kısa Notlar)*, Moskova İlimler Akademisi Yay, Moskova 1985. s.7-10.

Ülkemizin, özellikle de İdil-Ural boylarının Ortaçağ tarihinde yer alan Doğu Avrupa Feodal birlikleri arasında çok önemli bir yeri vardır. IX. ve X. asırlarda gelişen Bulgar Devleti sosyal ekonomik ve politik özellikleriyle Avrupa-Asya'nın en büyük devletlerinden biri olmuştur. Bulgar Devleti coğrafi konumunun uygunluğu ve avantajı sayesinde (Volga, Kama nehirlerinin bağlantı noktası) Rusya, Baltık kıyısı, Orta Asya, Kafkasya, Bizans, İran-Arap Halifeliği gibi çeşitli ülkelerle geniş ekonomik, politik ve kültürel temaslara geçmiş, aynı zamanda transit ticaretin merkezi konumuna gelmiştir. Bu durum Bulgar Devleti'nin ekonomik ve kültürel gelişmesine yardımcı olmuştur.

Bulgar Devleti'nin tarihi, S.S.C.B. (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği) topraklarındaki feodal devletleri incelemek, Türk ve Fin-Ugor dillerini konuşan

* Ravil Abdurrahmanoviç Fahreddinov, *İdil Bulgarları Üzerine Kısa Notlar* adlı bu eseriyle 1985 yılında Moskova İlimler Akademisi'nde doktor olmuş ve eser aynı birim tarafından bu yıl içinde basılmıştır. Eserinde metod olarak analizi kullanmış, Bulgar tarihi meselelerini ve Tatarların etnogenezisini ortaya koymaya çalışmıştır. Eserin ana kısmı dört ana bölümden meydana gelmiştir. Birinci bölüm, X-XI. yüzyıl Bulgar Devleti'nin sosyal ekonomik ve siyasi tarihini, İkinci bölüm maddi ve manevi kültür kaynaklarını, Üçüncü bölüm siyasi olayların XI-XIII yüzyıllarda gelişimini, Dördüncü bölüm XIII-XV. yüzyıllar Volga nehri vadisindeki Bulgar devletini içine almaktadır. Eser, Bulgar Tarihi üzerine çalışma yapan araştırmacılar için kronolojik olarak verilen derli toplu broşürler ve bilgiler açısından oldukça önemlidir. Ayrıca eserde Rus vakanüvist ve Arap coğrafyacılarının Bulgar tarihi hakkında vermiş oldukları bilgileri de toplu olarak görme imkanı vardır. Eser en yakın zamanda dilimize kazandırılırsa Sovyet Akademilerinde Türk Coğrafyası üzerinde önemli çalışmaların yapıldığını görmüş olacağız. Kanaatimizce eserde kullanılan kaynaklar, Bulgarlar ile ilgilenen her araştırmacıya gerekmektedir. Kaynakların eserin Önsözünde kısaca tahlil edilmesi dikkatimi çektiği için, bu bölümü dilimize kazandırmaya çalıştım.

** Ç.Ü. İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı

Bulgar Devleti'nin Tarihi Üzerine Denemeler

halkların geçmişini aydınlatmak konusunda önemli bir yere sahiptir. Bulgar Devleti'nin tarihinde bu devletin komşu olduğu ülkelerin özellikle de Rusya ile olan ilişkiler anlatılmaktadır.

Bulgar Devleti'nin son 200 yıldır incelenmesinde önemli mesafeler katılmıştır. Bu zaman içerisinde inkılaptan önceki en önemli yazılı ve arkeolojik eserleri incelemenin temelleri atılmıştır. Bulgar devletinin tarihindeki çeşitli ciddi meseleleri V.N. Tatişev, C.M. Karamzin, S.M. Solovyov, H.M. Fren, V.V. Grigoryev, S.M. Şpilevskiy¹, Ş. Merjani,² N.F. Katonov, P.A. Ponoromov gibi bilim adamları çeşitli çalışmalarıyla ortaya koymuşlardır. Özellikle de S.M. Şpilevski ile Ş. Merjani'nin eserleri dikkatle incelenmelidir. Ayrıca, Kazan Arkeolojik Tarihi ve Etnografya Cemiyeti'nin Bulgar tarihinin önemli yazılı ve arkeolojik eserlerini incelemede önemli bir rolü vardır.

Bulgar Devletinin tarihi ve kültürel yönlerinin incelenmesi çalışmaları 1917 Bolşevik İhtilaliyle özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra daha da artarak devam etmiştir. İdil boyunda yaşayan İdil Bulgarları'nın tarihini incelemek için hayatını vakfeden Sovyet Bulgar tarihçisi A.P. Smirnov³ ve Kuybuşev, arkeolojik kazılar yaparak, Bulgar Devleti'nin hakimiyeti altındaki şehirlerin tarihini anlatan temel monografisini kaleme almışlardır.⁴ Kazan arkeologları, Eski Kazan, Kazan, Kremlin,

¹ S.M. Şpilevski, Kazan ve Çevresindeki Eski Şehir ve Diğer Bulgar-Tatar Eserleri, Kazan 1977.

² Ş. Merjani, Mustedafu'l Ahbar fi Ahvali Kazan ve Bulgar Kazan 1997 I. Cilt

³ A.P. Smirnov, Volga Bulgarları, 19. Baskı, Moskova 1951. Onun Kuybuşev gezisine dair inceleme sonuçları Sovyet Arkeolojisi Materyalleri ve Araştırmalarında dört seri halinde (42,61,80,11) basıldı. Diğer çalışmalar ve makaleler ise Sovyet Arkeolojik Tarih ve Kültürü ve Materyalleri Enstitüsü kısa bildirilerinde yayınladı. A.P. Smirnov, H.F. Kalinin, O.C. Havonskoy, G.A. Fedarov, Davidov, K.A Smirnov, daha önceleri 30. yıllarda literatürümüzü aydınlatan başarılı Suvar şehri kazılarında beraber bulundular. (Smirnov A.P. , Suvar –Tr. Gim, Moskova, 1941, 16. Baskı)

⁴ En Kapsamlı araştırmalar; Kalinin H.F., Kazan Tarih Denemeleri., Kazan 1952, (İkinci baskı 1955); Kalinin H.F.-Halikov A.H., 1945-1952 Geing V.F. – Halikov A.H., Volga'da İlk Bulgarlar, Moskova, 1964. Orta Volga Bölgesinde Türkçe konuşan Halkların Etnogenezik problemleri, Kazan 1971. Büyük Şehir Araştırmaları, Moskova 1976. Volga Kama Arkeolojisinden Kazan zamanına ait eserler, Moskova tarihinden Kazan 1981. Kama ve Ak Nehir Boylarındaki Tarihi Eserler, Kazan 1981.

Bulgar, Bilar kurganları gibi eski kurganlarını hem sabit hem de eski Bulgar Devleti'nin topraklarını incelemeye büyük başarılar kazanmışlardır. Mesela, C.F. Kalinin, G.V. Yusupov, A.H. Halikov, V.F. Genin, T.A. Hlebnikova, E.A. Halikova, E.P. Kazanov, ve R.G. Fahreddinov'un eserleri bu araştırmaların sonuçlarını ortaya koymaktadır.⁵

Son 15-20 yıldır Bulgar tarihine ait eserlerin kayıtlarının tutulmasına özen gösterilmektedir. Buradan hareketle şehirler, köyler, eski kurganlar, savunma İstihkamları, epigrafik hedefler, gömüler ve buluntular gibi Bulgar arkeolojik eserlerinin 1855 bölümden oluşan kataloğu hazırlanmıştır.⁶ Bulgar Arkeolojik eserlerinin incelenmesi günümüzde de devam etmektedir. Tataristan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin arkeolojik haritasının hazırlanması çalışmaları da aynı zamanda hala sona ermemiştir.

Bulgarların yaşayışlarını ortaya koyan arkeolojik materyallerin elde edilmesi hususunda başarılı çalışmalar yapılmasına rağmen, bu materyallere dayalı olarak yazılı eserlerin ortaya konulmasında ciddi bir eksiklik bulunmaktadır.

Moğollardan önce ve Altınordu Devleti zamanındaki Bulgar devletinin tarihi üzerine yapılan çalışmaların sonuçları 30 yıl önce neşredilen B.D. Grekov, N.F. Kalinin, H.G. Gimadi'nin eserleriyle ortaya konulmuştur.⁷ Bundan başka bazı doğu seyyahlarının eserlerinde İdil Bulgarları hakkında önemli bilgiler vardır. Bu eserler arasında yer alan bazıları, (İbni Fazlan'ın yazılarının yeni baskısı⁸, Al Garniti'nin ilk

⁵ Fahreddinov R.G. , Volga-Kama Bulgarları'nın Arkeolojik Eserleri ve Onun Sahası, Kazan, 1975.

⁶ Grekov B.D., IX-X. Asırlarda Volga Bulgarları, Moskova 1945. B.D. Kalinin H.F., Moğol İstilasına Kadar Bulgar Devleti, Tatar Tarihi Materyalleri, Kazan 1948. Gimadi H.G., Altınordu Zamanında Orta Volga Halkları, Son Yıllarda, bu alanla ilgili Moğol devrine kadar Bulgar şehri tarihi hakkında doğu coğrafyacılarının haberlerinin analizleri yapılmıştır. (Fahreddinov R.G. Yazılı kaynaklarda Moğol Zamanına Kadar Bulgarlar, Kazan 1977.)

⁷ Kovalovsti, A.P., Ahmed bin Fazlan'ın Kitabı ve Onun 921-922 Yıllarında Volga'ya Seyahati, Harkov 1956.

⁸ Ebu Ahmed el Garniti'nin Doğuya ve Avrupa Merkezlerine Seyahati (1131-1151), Yayınlayanlar: O.G. Balşokov- A.L. Mongayt, Moskova 1971.

Bulgar Devleti'nin Tarihi Üzerine Denemeler

defa Rus dilinde çıkan eserinin baskısı⁹, B.N. Zahoder tarafından hazırlanan Arap coğrafyacıları verdiği bilgiler) son yıllarda basılmıştır.

İdil Bulgarları'nın hayatlarını anlatan X. yüzyıl Arap-Fars coğrafya literatürlerinde iki meşhur seyyahın elde ettikleri bilgilere yer verilmiştir. Bunlardan birincisi IX. yüzyılda yaşayan İranlı İbn-i Rüste'dir. İbn-i Rüste Bulgar Devleti'nin hakim olduğu topraklara hiçbir şekilde gitmemesine rağmen Bulgarların hayatı hakkında geniş bilgiler vermiştir. İbn-i Rüste, Hazar Denizi bölgesinde seyahat ettiği sırada Volga (İdil) nehrinden dönen seyyah ve tüccarlar tarafından anlatılan hikayelere eserinde yer vermiştir. 922 yılında İbni Fazlan adlı Arap seyyahı Bulgar Devleti arazisinde bir seyahat yapmış ve bölge hakkında oldukça geniş malumat vermiştir. X. yüzyıl klasik Arap coğrafyacılarının temsilcileri olan el-Belhî, el-Mesudî, el-İstahrî, İbn Havkal ve el-Mukaddesînin eserlerinde Bulgar Devleti hakkında ilginç bilgiler vardır. Bunların yanı sıra Farsça olarak kaleme alınan Hududu'l-Alem de İdil Bulgarları hakkında azımsanmayacak bilgiler vermektedir.

H. M. Fren, İ.Brenzin, D.A. Hvalson, A.Ya Garkavi, Y.R. Rozen, V.G. Tizengauzen, V.V. Bartold, İ. Yu Kraçkovski, A.P. Kovalovski, B.N. Zahoder, D.G. Balşokov ve diğerleri M. Ya De Guye, İ. Makverr, V.F. Minorski vd gibi yabancı bilim adamları ve müsteşrikler Arap-Fars coğrafyacılarının Doğu-Avrupa Tarihi hakkında bilgiler içeren eserlerin yanı sıra özellikle Moğol öncesi devir Bulgar tarihi hakkında çeşitli yazılar neşretmişlerdir. Arap tarihçisi B.N. Zahoder, H.M. Fren, (1782-1851) İbn-i Fazlan'ın seyahatlerini anlatan çalışmasında, karşılaştırmalı analiz metodunu kullanmış, farklı yazarları ve metinleri birleştirerek birbirine yakın bilgiler tespit etmiştir demektedir.¹⁰ D.A. Hvolson'un Doğu-Avrupa tarihine dair Arap-Fars kaynaklarından yapmış olduğu, karşılaştırmalı analiz oldukça başarılı olmasına rağmen onun ana kaynağını sadece İbn-i Rüste'nin verdiği bilgiler oluşturmaktadır.¹¹ Meşhur Sovyet tarihçisi A.P. Kovalovski tarafından yapılan İbni

⁹ Zahoder B.N., Doğu Avrupa Tarihi, Kanspinski'den Haberler, Moskova 1967, II cilt.

¹⁰ Zahoder B.N., Doğu Avrupa Hakkında Kanspinski'den Haberler, IX-X. Asırlarda Volga ve Korgan, Moskova 1962.

¹¹ Hvolson D.A., Ebu-Ali Ahmed bin Ömer ibni Dasta'nın Hazarlar, Burtaşlar, Bulgarlar, Madyarlar, Slavlar, ve Ruslar hakkında haberleri, Sanspetesburg 1869.

Fazlan'ın Seyahatnamesi'nin Meşhed nüshasının baskısında oldukça geniş açıklamalar yer almaktadır. Orada İdil boyu tarihi ve coğrafyası hakkında mükemmel bilgiler ve yorumlar yer almaktadır.¹² B.N. Zahoder'e ait basılan doğu kaynaklarının iki ciltlik kısmı Kanspiski'nin Doğu Avrupa hakkında verdiği rapor ve bilgilere ayrılmıştır. Kaynaklarda Zahoder tarafından karşılaştırma-çözümleme metodu kullanılarak yazarlar (birinci cilt) Bulgarlar ve diğer halkların tarihine dair geniş analizler yapılmıştır.¹³ Sadece tarih bilgileri karşılaştırılarak çözümleme metodu geçmiş zaman hakkında doğru bilgileri verebilir. Doğu coğrafya edebiyatına ait eserleri incelerken kendilerine has özellikleri ve kronolojik problemlerinden dolayı çeşitle zorluklarla karşılaşabiliriz. V.V. Barthold X. yüzyılda yaşayıp kitap yazan bir tarihçinin XI. yüzyılda yaşayan bir tarihçiden daha eskiyi yazdığı söylenemez.. der.¹⁴ Aynı şekilde XIV. yüzyılda yaşayan bir tarihçi sadece yaşadığı yılları kaleme almaz ama zamanda daha örnek olaylar hakkında da bilgiler verebilir. Bu müellifin sahip olduğu kaynaklara bağlıdır sonuç olarak bu kaynakların tarihi karşılaştırma metoduyla çalışıp açıklanması gerekir. Bulgar Devleti için en önemli tarihi kaynaklar X. yüzyıla aittir. Bu eserlerin bazılarında VIII. ve IX. yüzyıla ait bilgilere rastlanmaktadır. Hatta bu eserlerde XII-XIII. asır bilgilerinden daha çok geçmiş dönemlere ait bilgiler bulunmaktadır.

Bulgar devletinin politik tarihi hakkında Rus vakayinamelerinde faydalı bilgiler bulabiliriz. Bu vakayinamelerde bütün tarihi olayların ne zaman meydana geldiklerini tam olarak görebiliriz. XIII-XIV. Yüzyıl Batı Avrupa seyyah ve misyonerlerinin eserlerinde mükemmel olmasa da parça parça önemli bilgiler bulunmaktadır. XVII-XVIII. yüzyıl Tatar tarihi ile sözlü halk edebiyatı eserlerinde Bulgar devletinin tarihi hakkında önemli bilgiler vardır.

Aynı zamanda bu eserlerin kendi içinde mukayeseleri, sınıflandırılması ve genellemeleri yapılmıştır. Arap-Fars coğrafyacılarının, Rus paleografisinin Avrupa Anılar Edebiyatının Bulgar tarihi meselelerini çözmeye önemli katkısı vardır. İdil

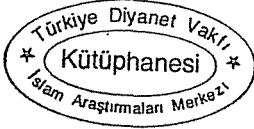
¹² Kovalovski A.P., İbni Fazlan'ın Volga Seyahati, Moskova.-Leningrad 1939. (Yayına hazırlayan ve tercüme eden İ. Yu. Kraçkovski).

¹³ Zahoder B.N. Kanspinski Haberleri, II cilt (Bulgarlar hakkında sayfa 23-46)

¹⁴ Bartold V.V., Türklerin Tarihi Üzerinde Denemeler, Moskova 1929, I Cilt s.16

Bulgar Devleti'nin Tarihi Üzerine Denemeler

Bulgarları'nın kültür ve ekonomik, sosyal, politik temellerinin atıldığı X-XI. yüzyıl (Moğol öncesi devir) Bulgar Devleti tarihinde önemli bir konuma sahiptir.¹⁵ Şimdi eserimin müsveddelerini okuyup beni yönlendiren G.A. Fedarov-Davidov, L.R. Kızlasov, M.Z. Zakiyev, N.F. Kahovskiy, Ş.F. Muhamedyarov, S.İ. Daişev, V.L. Yegorov, Yü. A Krasnov'a eserimi birlikte görüşürken bana çok önemli öğütler veren Arkeoloji Enstitüsü'nün Tarih bölümünde çalışan araştırmacılara şükranlarımı belirtmek istiyorum. Eski Kazan'ın kazı işlerini yapmak ve Bulgar devletinin eserlerini araştırmak için arkeolojik araştırmaları katılanları da çok minnettarım.

¹⁵ Bulgar kelimesinin yazılışındaki farklılıklar kabul edilse de, Volga Bulgarları için "Bulgar", Don Azevski Bulgarları için de "Bolgar" varyantı kullanılır. Bu çalışmada orijinal kullanımı korunmuştur.